

ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या

डॉ. डी. व्ही. पवार

उपप्राचार्य आणि विभाग प्रमुख,

ग्रामीण विकास कीर्ती महाविद्यालय,

दादर मुंबई - ४०० ०२८.

स्त्री ही तिच्या कुटुंबाचा कणा असते. कुटुंबाला एकत्रित बांधण्याची क्षमता तिच्यामध्ये असते. असे म्हणतात की महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीकडे बघितले असता तुम्हाला त्या देशाची संस्कृती समजू शकते. परंतु महिला आज पुरुषांच्या बरोबरीने अर्धे आकाश पेलताना दिसत आहेत हेही सत्य नाकारता येणार नाही. मन बधिर करणाऱ्या घटना आजूबाजूला घडत असताना सकारात्मक विचार जपणाऱ्या आणि हेच सकारात्मक विचारांचे बीज सर्वत्र पसरवणाऱ्या अनेक जणी आहेत. महिलांचा जीवनस्तर उंचवावा यासाठी अनेक पातळीवर विविध प्रयोग सुरू आहेत, ज्यामध्ये महिलांचा सहभाग हा खूप महत्त्वाचा मानला जातो. महिला सबलीकरण आणि महिला सक्षमीकरण असे शब्द अजून तिथे पोहचले नाही त्या गावपातळीवर महिलांचे जीवन अधिक कष्टमय वाटते.

जुन्या काळात स्त्री म्हणजे एक उपभोग्य वस्तू आणि मुलं निर्माण करण्याचे एक यंत्र एवढीच तिची विंमत् होती. चूल, मूल आणि उंबरठ्याच्या आत पाऊल एवढीच तिची मर्यादा होती. नवऱ्याला साथ देणे, वारंवार येणारी बाळंतपण झेलणं आणि मुलांच्या खस्ता खाणं एवढंच तिचं नित्यकर्म होतं. ती स्त्री शारीरिकदृष्ट्या सक्षम होणे शक्यच नव्हते. शैक्षणिक म्हणाल तर मुलींना दुसऱ्या, तिसऱ्या इयत्तेतूनच शाळेतून काढलं जायचं म्हणजे पुढे तिला आर्थिक व्यवहार कळायला नकोत. फक्त सही करता आली की झालं. म्हणजे शैक्षणिकदृष्ट्याही स्त्री सक्षम नव्हती आणि पर्यायाने आर्थिक बाबतीतसुद्धा ती सशक्त किंवा सक्षम नव्हती. एवढ्या सगळ्यांमधून समाजात काय चाललय हे बघायला तिला वेळच नव्हता. म्हणजेच स्त्रीचं सबलीकरण त्या काळाला मान्यच नव्हते. स्त्रीवर जबरदस्ती करणं हे सहज शक्य होतं. हळूहळू काळ बदलू लागला. महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, महादेव गोविंद रानडे, अण्णासाहेब कर्वे या सर्वांनी घरचा प्रखर विरोध पत्करून, प्रसंगी शेणा-दगडाचा मारा सोसून, समाजातल्या कर्मठ व प्रतिष्ठित म्हणवणाऱ्यांच्या कुचेष्टा सहन करून स्त्रीला सक्षम बनवण्याचा चंगच बांधला. त्यासाठी महिलांना शिक्षण देण्याची गरज होती. त्यांना स्वावलंबी करण्याची गरज होती. निराधार स्त्रियांना, ज्यांना समाज आपल्यामध्ये मिसळू देत नव्हता त्यांना आधार देण्याची गरज होती. ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री-शिक्षणाची सुरुवात केली. निराधार आणि विधवा महिलांना आधार दिला. स्वतःच्या घरात त्यांना आश्रय देऊन सुरक्षित केले. महादेव गोविंद रानडे व त्यांच्या पत्नी रमाबाई रानडे यांनी पुण्यात हुजूरपागा, सेवासदर अशा शाळा फक्त मुलींसाठी सुरू करून महिलांना सक्षम करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल उचलले. त्यांच्याही पुढे जाऊन अण्णासाहेब कर्वे यांनी पुनर्विवाहाची मुहूर्तमेढ रोवली व स्वतः एका विधवेशी विवाह

करून लोकांपुढे एक उदाहरण घालून दिले. महिलांच्या शिक्षणासाठी हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था काढली. राजा राममोहन रॉय यांनी सतीची चाल बंद केली. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांनी परदेशात जाऊन डॉक्टरकीचं शिक्षण पूर्ण करून भारतातील पहिली डॉक्टर होण्याचा मान मिळवला.

आज जी सक्षम महिला दिसत आहे ती या सगळ्यांनी केलेल्या अथक परिश्रमाचा परिपाक आहे. आज स्त्री सुशिक्षित आहे. स्वतःच्या पायावर उभी आहे. अर्थात शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्याही ती सक्षम आहे पण त्याचबरोबर वैचारिकदृष्ट्याही ती सशक्त असायला हवी. नुसतं पुस्तकी शिक्षण घेऊन, पदवी मिळवून किंवा गलेलढूठ पगार मिळवला म्हणजे स्त्री सक्षम झाली किंवा सबल झाली असे नाही. त्याला विचारांची, संस्कारांची जोड असणे तितकेच गरजेचे आहे व त्याचबरोबर वैचारिक सशक्तीकरण, सक्षमीकरण होणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

इतिहासाकडे मागे वळून बघितलं तर लक्षात येईल की आपल्या मातीत अशा किती तरी स्त्रिया होऊन गेल्या की त्या अबला नव्हत्या, सशक्त होत्या आणि पुरोगामी विचारांच्या होत्या. शिवाजी महाराजांची आई जिजाबाई, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, डॉ. आनंदीबाई जोशी अशी कितीतरी नावे आपल्याला घेता येतील की ज्यांनी स्त्रीला एका उंचीवर नेऊन ठेवले.

भारताच्या प्रचलित समस्यांमध्ये महिलांशी निगडित लोकसंख्येतील ४८.२% लोकसंख्या महिलांची आहे आणि त्यांचे आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय जीवनातील स्थान दुय्यम आहे. स्त्रियांचा दर्जा कसा दुय्यम आहे हे आज जवळ जवळ कोणाला ही पटवून द्यावे लागत नाही. भारतातील नव्हे तर जगातील बहुतेक स्त्रिया हे दुय्यम स्थान अनुभवत आहेत. ग्रामीण भागात शहरी भागाप्रमाणे उत्पन्नाची विविध साधने उपलब्ध नसतात. तर शेती हेच उत्पन्नाचे प्रमुख साधन असल्यामुळे स्त्रियांनाही पुरुषांसोबत शेतीची कामे करावी लागतात. घरातील सर्व कामाची जबाबदारी ही स्त्रियांवर असते. ह्या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडून त्यांना शेती व्यवसायात मोल मजुरी करावी लागते. परंतु शेतीमालाच विक्रीतून जो काही पैसा मिळतो तो पुरुषांच्या हाती मिळतो व स्त्रियांना काहीही मोबदला मिळत नाही तर तिला आपल्या गरजांसाठी पुरुषावर अवलंबून राहावे लागते स्त्रिला आपल्या प्रत्येक गरजेसाठी आपल्या वडिलांकडे किंवा पतीकडे हात पसरावे लागतात. कारण ग्रामीण भागात पुरुष प्रधान संस्कृती आहे. परिवाराबाबतचे सर्व निर्णय पुरुषच घेतात. तर स्त्रिया ह्या आर्थिक-दृष्ट्या दुर्बल बनतात.

ग्रामीण भागात शेती हा मुख्य व्यवसाय असून ऊन-पाऊस, थंडी वारा कशाचीही फिकीर न करता फक्त ढोरासारखे राबणाऱ्या ग्रामीण स्त्रिया घराघरात, शेतात, मोलमजुरीसाठी राबायचे. उन्हाळ्यात पिण्याच्या पाण्यासाठी वणवण भटकायचे, घरच्यांकडून सदैव उपेक्षाच पदरी. शिवाय सतत बोलणी व मारझोड सहन करायची. अगदीच न सोसवले तर विहीर जवळ करायची अशा अनेक तऱ्हा त्यांच्या वाट्याला आलेल्या असतात. आज ग्रामीण पातळीवरील स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनात शिक्षणामुळे बऱ्याच प्रमाणात परिवर्तन झालेला दिसून येतो. परंतु हे प्रमाण अल्प आहे.

त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील स्त्रियांना सामाजिक समस्यांनाही तोंड द्यावे लागते. मुलगी जन्मल्या पासूनच तिला दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जाते. मुलगी जन्मल्यामुळे घरात नैराश्याचे वातावरण असते. कारण ग्रामीण भागात मुलगा म्हणजेच वंशाचा दिवा अशी धारणा असल्यामुळे ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणावर बंधने आणली जातात. तसेच मुलगी हे परक्या घरचे धन आहे असे समजून तिच्या बाल्यावस्थेतच तिचा विवाह केला जातो. तर सासरच्या घरीही विवाह करून आणलेल्या मुलीला मोलकरणीप्रमाणे वागणूक दिली जाते. तसेच तिने चूल आणि मूल हेच सांभाळावे अशी अपेक्षा असते. काही ग्रामीण भागातील स्त्रियांना हुंडे न मिळाल्यामुळे सासरच्या जाचाला सामोरे जावे लागते. तसेच वारंवार मुली जन्माला आल्यास त्याचा दोष देखील स्त्रीला दिजा जातो. या प्रसंगी स्त्रियांना मारहाण, गर्भपात, छळ अशा समस्यांचा सामना करावा लागतो. काही परिस्थितीत पुरुष आपल्या बोयकोला सोडून दुसरा विवाह करतात. व तो अन्याय तिला निमूटपणे सहन करावा लागतो. परिणामी ग्रामीण स्त्री ही शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या दुर्बल होते व ती पूर्णपणे आपले अस्तित्व गमावते.

ग्रामीण स्त्रियांना नवऱ्याचे सुख हे शारीरिक पातळीवरचे मिळते. अपत्यप्राप्ती (पुत्रप्राप्ती) व वंशवेल वृद्धीसाठी वैवाहिक संबंध आवश्यक मानले जातात. मुलगा व्हावा याकडे अधिक ओढ असते. मुलगी झाल्यास त्याचा रोष पत्नीवर असतो. मुलगा होईपर्यंत स्त्रीवर गर्भारपण लादले जाते. मुलगा झाला नाही तर दुसरा विवाह करून सवत आणणे ही प्रथा अजूनही रूढ आहे.

ग्रामीण भागात नवऱ्यांच्या व्यसनाधीनतेमुळे अनेक स्त्रियांना नरकवास सहन करावा लागत आहे. त्याला विरोध करण्याची ताकद एकट्या स्त्रीमध्ये नाही. तसा विरोध करणे म्हणजे मारहाण आणि बाहेरख्यालीपणाला आमंत्रण देणे होय. म्हणजेच माहेरची सत्ता नाही, लहानपणी वडीलांच्या धाकात, तरुणपणी नवऱ्याच्या ताब्यात व म्हातारपणी मुलांच्या तालावर तारेवरची कसरत करित जिणे जगावे लागते. ही ग्रामीण स्त्रियांची कौटुंबिक व सामाजिक स्थिती दिसून येते.

शासनाच्या आरक्षणाच्या धोरणानुसार ग्रामीण भागातील काही स्त्रिया राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करतात. म्हणजेच सरपंच म्हणून त्या आपल्या गावचा कारभार सुरळीत चालवण्याचा निर्णय घेतात. परंतु अशा परिस्थितीतही स्त्रीला तिच्या परिवाराचा पाठिंबा नसतो. स्त्रीला सरपंच म्हणून नामधारी प्रमुख बनवले जाते. तरीही या पदाचे सर्व निर्णय व प्रशिक्षण हे स्त्रीला न देता तिच्या नवऱ्याला म्हणजेच पुरुषाला दिले जाते. व स्त्रिला मात्र आपल्या घरातील कारभार करण्यास गुंतवले जाते. स्त्रींच्या स्व-विकासाच्या कार्यात नेहमी तिची पाय खेचणी केली जाते.

ग्रामीण स्त्रियांच्या बाबतीत चूल आणि मूल असा दृष्टीकोण असल्यामुळे स्त्रियांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण आढळून येते. मुलीला शिक्षण द्यायचे असेल तर ते गावाच्या उपलब्धतेप्रमाणे प्राथमिक शिक्षण दिले जाते व त्यानंतर तिचे लग्न केले जाते त्यामुळे ग्रामीण स्त्री ही शैक्षणिक बाबतीत अतिशय दुर्बल ठरते. तिची बौद्धिक व मानसिक पात्रता असतानाही परिवारातील दबावामुळे तिला अडाणीपणा, असुशिक्षितपणा स्विकारावा लागतो.

भारतातील ग्रामीण पातळीवर मुलींच्या शिक्षणातील गळतीही आर्थिक कारणांमुळे म्हणजे दारिद्र्यापोटी निर्माण होते. त्याचप्रमाणे मुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा परंपरागत सामाजिक दृष्टीकोण व पालकांची उदासिनता, बाल विवाह,

स्त्री शिक्षण विषयक गैरसमजुती, मुलींना घरातील करावे लागणारे काम, शाळांत शिक्षणाचा अभाव इत्यादी बाबीही मुलींच्या शिक्षणात खंड पाडण्यास कारणीभूत ठरतात.

मुळतः ग्रामीण स्त्रिया आपल्या आरोग्याकडे फारसे लक्ष देत नाहीत; कारण हा वारसा लहानपापासूनच आपल्या परिवाराकडून मुख्यतः आईकडून मिळालेल्या असतो. ज्याप्रमाणे आपली आई आजारी असतानाही सर्व आजार आपल्या अंगावर काढते त्याचप्रमाणे मुलगीही आपल्या आरोग्याबाबत चिंता करत नाही किंवा गावात फारशी आरोग्य विषयक किंवा हॉस्पिटल नसल्याने स्त्रियांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते तसेच ग्रामीण भागात बाळंतपणे देखील घरीच होतात किंवा साधारण आजार असल्यास घरगुती औषधाचा वापर केला जातो. तसेच घरात मुलगा व मुलगी असा भेद असल्याने मुलाच्या आरोग्याकडे अधिक लक्ष दिले जाते व मुलीकडे दुर्लक्ष केले जाते. तसेच ग्रामीण स्त्रियांमध्ये सकस आहार नसल्यामुळेही त्यांच्या आरोग्यास धोका निर्माण होतो. म्हणून ग्रामीण भागातील स्त्रियांची मानसिक व शारीरिक स्थिती अनुकूल नसते.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्यांचा किंवा त्यांच्या दुःखाचा वाटा हा फार मोठा आहे परंतु ह्या सर्व समस्यांचे निवारण करणे मात्र खूपच आवश्यक बाब आहे. त्यामुळे समाजाने स्त्रीला केवळ एक उपभोगाची वस्तू न समजता तिला समाजात समानता व प्रतिष्ठा मिळवून देणे गरजेचे आहे. स्त्रीही एक मनुष्य आहे तिलाही मन आहे भावना आहेत व स्वातंत्र्यही आहे या गोष्टींचा विचार करून समाजाने स्त्रियांना प्रेमाने व सामंज्यस्याने वागणूक देऊन त्यांचा विकास साधला पाहिजे.

स्त्री ही दुय्यम व पुरुष कर्ता मानला जाण्याची भूमिका स्त्रियांनी व समाजाने बदलायला हवी. स्त्री हा मानवी समाजाचा एक स्वतंत्र घटक म्हणून तिला आर्थिक व सामाजिक व्यवहारात सहभागी होण्याचा हक्क दिला जावा. स्त्रियांचा सामाजिक व सांस्कृतिक दर्जा उंचावण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य व पुरेसे संरक्षण ही किमान आवश्यक बाब आहे. तरच स्त्री मानसिक व सांस्कृतिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचे प्रयत्न धैर्याने व चिकाटीने करू शकेल. स्त्री ही पुरुषापेक्षा कनिष्ठ नाही हे मान्य झाले आहे. पुरुष स्त्रीपेक्षा शारीरिक दृष्ट्या अधिक बलवान असतो, हे तितकेसे बरोबर नाही. “स्त्री-पुरुष यांच्यातील लिंगभेद निसर्गनिमित्त आहेत, परंतु स्त्री ही प्रथम मानवप्राणी व नंतर स्त्री आहे. त्या दृष्टीने ती श्रेष्ठच आहे.” डॉ. जॉन्सन यांनी असे मत व्यक्त केले आहे. स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरीने विविध क्षेत्रात काम करू शकते हे मान्य झालेले आहे. परंतु सामाजिक दृष्ट्या स्त्रियांच्या बाबतीत स्त्री पुरुष समानतेच्या न्यायाने वागणूक दिली जात नाही. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक दृष्टीनेही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जात असल्याने सर्व सामान्य स्त्री खऱ्या मानवी जीवनापासून वंचित राहिली आहे. अर्थात २१ व्या शतकातील भारतीय स्त्री पडदा पद्धतीचा अवलंब करणारी, चूल व मूल हे कार्यक्षेत्र मानणारी, शिक्षणापासून वंचित राहिलेली नाही.

महिलांचे खरोखरच सशक्तीकरण, सक्षमीकरण, सबलीकरण करायचे असेल तर त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. त्यांच्यामध्ये एकजूट निर्माण केली पाहिजे. आर्थिकदृष्ट्या त्यांना स्वावलंबी करण्याची खरंच गरज आहे. त्यांच्यातील गुप्त गुणांची ओळख त्यांना करून दिली पाहिजे. त्यांच्या आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे. तरच

नारीशक्ती नारीच्या मागे भक्कमपणे उभी राहिल आणि अत्याचाराला, येणाऱ्या प्रत्येक संकटाला स्त्रिया समर्थपणे तोंड देतील, प्रतिकार करतील आणि त्यात त्या यशस्वी होतील.

संदर्भ सूची

- (१) विनया खडपेकर - स्त्रीस्वातंत्र्यवादिनी - विसाव्या शतकातील परिवर्तन
पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि.
३५ सी, पं. मालवीय मार्ग, ताडदेव, मुंबई - ४०० ०३४.
- (२) डॉ. आशा परुळेकर - आधुनिक स्त्रीच्या समस्या
मेहता पब्लिशिंग हाऊस
१२१६, सदाशिव पेठ, पुणे - ३०.
- (३) रमाबाई रानडे
स्त्रीअस्मितेचा आविष्कार एकोणिसावे शतक
पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि. ३५ सी, पं. मालवीय मार्ग, ताडदेव, मुंबई - ४०० ०३४.
- (४) मृणालिनी शहा - स्त्रीचा आत्मशोध
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे - ४११०३०
- (५) अनुवादक - कै. वि. शं. बेनोडेकर - भारतीय नारी
स्वामी व्योमरूपानंद, रामकृष्ण मठ, धंतोली, नागपूर - ४४००१२
- (६) व्होरा आशाराणी, भारतीय नारी : दशा और दिशा, नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली